

Arap Meselleri: Oluşum Süreci ve Tedvin Çalışmaları

Ramazan Aslan

<https://orcid.org/0000-0002-8712-4393>

Arş. Gör., Trabzon Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
Arap Dili ve Belagatı Bilim Dalı, Trabzon, Türkiye

<https://ror.org/04mmwq306>

ramazanaslan@trabzon.edu.tr

İlyas Karslı

<https://orcid.org/0000-0002-7273-8819>

Prof. Dr., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, İlahiyat
Fakültesi, Arap Dili ve Belagatı Bilim Dalı, Rize, Türkiye

<https://ror.org/04mmwq306>

ilyas.karsli@erdogan.edu.tr

Atıf Bilgisi:	Aslan, Ramazan – Karslı, İlyas. "Arap Meselleri: Oluşum Süreci ve Tedvin Çalışmaları". <i>İslami İlimler Dergisi</i> 40 (Mart 2025), 61-78. https://doi.org/10.34082/islamiilimler.1595707 .	
Makale Türü:	Araştırma Makalesi	
Etik Beyan:	Bu çalışma Prof. Dr. İlyas Karslı danışmanlığında hazırlanan ve hâlihazırda devam eden "El-Meydânî'nin Mecmau'l-Emsâl Adlı Eserinde Meselleri İnceleme Yöntemi" başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır.	
Etik Kurul İzni:	Araştırma için herhangi bir etik onay veya bilgilendirilmiş onam gerekmemektedir.	
Geliş Tarihi:	03 Aralık 2024	
Kabul Tarihi:	04 Şubat 2025	
Yayın Tarihi:	28 Mart 2025	
Hakem Sayısı:	Bir İç Hakem - En Az İki Dış Hakem	
Değerlendirme:	Çift Taraflı Kör Hakemlik	
Benzerlik Taraması:	Yapıldı - intihal.net	
Çıkar Çatışması:	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.	
Finansman:	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.	
Etik Bildirim:	dergiislamiilimler@gmail.com	
Yazar Katkıları:	Çalışmanın Tasarlanması	Yazar-1 (%50)- Yazar-2 (%50)
	Veri Toplanması	Yazar-1 (%50)- Yazar-2 (%50)
	Veri Analizi	Yazar-1 (%50)- Yazar-2 (%50)
	Makalenin Yazımı	Yazar-1 (%50)- Yazar-2 (%50)
	Makale Gönderimi ve Revizyonu	Yazar-1 (%50)- Yazar-2 (%50)
Lisans:	CC BY-NC 4.0	

Öz: İnsanlık tarihi boyunca her topluluk ve milletin, kendisine has özellikler taşıyan bir dili olmuştur. Dilin bu unsur ve yansımalarından biri de mesellerdir. Meseller, insanların yaşam tecrübeleridir. Veciz bir şekilde birbirinden farklı kalıp ve klişeleşmiş sözlerle nesilden nesile aktarılan meseller, dilin son derece önemli ve kendisinden ayrılmayan bir parçasını oluşturmaktadır. Özellikle şiir, lügat, hitâbet, hadis, Kur'ân-ı Kerim ve belâgatı içine alan nazım ve nesir gibi birçok edebî ve dinî metinlerde mesellerin kullanılması, bu türün rolünü ve önemini açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Meselin bu önemine binaen geçmişten günümüze birçok çalışma yapıldığı görülmektedir. Klasik dönemde Arap mesellerine dair bu çalışmaların başını Ubeyd b. Şerîyye el-Cürhümî'nin çektiği, Meydânî ve Zemahşerî ile kemale erdiği görülmektedir. Binaenaleyh araştırmaya konu olan bu çalışmamız Hicrî 1. asırdan 5. asrın sonuna kadar devam eden klasik dönem mesel eserlerini ve literatürü incelemeyi hedeflemiştir. Ayrıca, biçim ve içeriklerine dair genel bir perspektif sunmak ve Arap mesel türüne katkıları değerlendirilmek için her dönemden önemli eserler sunulmuştur. Bu inceleme ile Arap mesellerine dair ilk örneklerinin Câhiliye devrinde sahifelere yazıldığı ancak bunların bize ulaşmadığı tespit edilmiştir. Aynı şekilde Emevîler döneminde de benzer bir süreç olmuş ve bu dönemde yapılan çalışmalar günümüze ulaşmadan kaybolmuştur. Ancak bu dönemin Câhiliye'den farkı sonraki müelliflerin Emevî döneminde yazılan bu kaynakları görmeleri ve onlardan nakilde bulunmaları olmuştur. Abbâsîler dönemi ise mesel çalışmalarının hız kazandığı dönem olmuş ve sonraki dönem mesel araştırmalarına temel olacak eserler bu dönemde telif edilmiştir. Araştırmamız Hicrî 1. asırdan 5. asrın sonuna kadarki zaman dilimini kapsadığından 5. asır sonrasındaki çalışmaların tespitine ve bu dönemde kaleme alınan eserlerin incelenmesine katkı sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler: Arap edebiyatı, Arap meselleri, Tedvin, Câhiliye, Emevî, Abbâsî.

Arabic Proverbs: Formation Process and Tadwin Studies

Ramazan Aslan

<https://orcid.org/0000-0002-8712-4393>

Res. Asst., Trabzon University, Faculty of Theology, Department
of Arabic Language and Rhetoric, Trabzon, Türkiye

<https://ror.org/04mmwq306>

ramazanaslan@trabzon.edu.tr

İlyas Karslı

<https://orcid.org/0000-0002-7273-8819>

Prof. Dr., Recep Tayyip Erdoğan University, Faculty of Theology,
Department of Arabic Language and Rhetoric, Rize, Türkiye

<https://ror.org/04mmwq306>

ilyas.karsli@erdogan.edu.tr

Citation:	Aslan, Ramazan – Karslı, İlyas. "Arabic Proverbs: Formation Process and Tadwin Studies". <i>İslami İlimler Dergisi</i> 40 (March 2025), 61-78. https://doi.org/10.34082/islamiilimler.1595707 .	
Article Type:	Research Article	
Ethical Statement:	This study is based on the ongoing doctoral dissertation titled "The Method of Analyzing Proverbs in al-Maydānī's Majma' al-Amthāl" which is being prepared under the supervision of Prof. Dr. İlyas Karslı.	
Ethics committee approval:	The research does not need any ethical approvals or informed consent.	
Date of submission:	03 December 2024	
Date of acceptance:	04 February 2025	
Date of publication:	28 March 2025	
Reviewers:	One Internal & At Least Two External	
Review:	Double-blind	
Plagiarism checks:	Yes - intihal.net	
Conflicts of Interest:	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest	
Grant Support:	No funds, grants, or other support was received.	
Complaints:	dergiislamiilimler@gmail.com	
Author Contributions:	Conceiving the Study	Author-1 (%50) - Author-2 (%50)
	Data Collection	Author-1 (%50) - Author-2 (%50)
	Data Analysis	Author-1 (%50) - Author-2 (%50)
	Writingup	Author-1 (%50) - Author-2 (%50)
	Submission and Revision	Author-1 (%50) - Author-2 (%50)
License:	CC BY-NC 4.0	

Abstract: Throughout the history of mankind, every community and nation has had a language with its own characteristics. One of these elements and reflections of the language are proverbs. Proverbs are the life experiences of people. Proverbs, passed down from generation to generation in various forms and clichés, are an extremely important and inseparable part of the language. The use of proverbs in many literary and religious texts such as verse and prose, especially in poetry, dictionaries, rhetoric, hadith, al-Qur'ân al-Karîm and eloquence, clearly reveals the role and importance of this genre. It can be seen that many studies have been carried out from the past to the present because of the importance of proverb. In the classical period, Ubayd b. Shariyya al-Jurhumî was at the forefront of these studies on Arabic proverbs, and they were completed with al-Maydānî and Zamakhsharî. Thus, the study will focus on the works and literature of the classical period from the first through the end of the fifth centuries. In addition, key works from each period were presented to provide a general perspective on their form and content, and to assess their contribution to the Arabic proverb genre. With this analysis, it has been determined that the first examples of Arabic proverbs were written on sheets of paper in the Jahiliyya period, but they have not reached us. A similar process took place in the Umayyad period. The works written during this period were lost before they reached the present day. However, the difference between this period and the Jahiliyya was that the later authors saw these sources written in the Umayyad period and quoted from them. The Abbasid period, on the other hand, was the period when the studies on the issue gained momentum and the works that would form the basis of the proverb studies of the following period were written in this period. Since our research covers the period from the first century of Hijri to the end of the fifth century, it will contribute to the determination of the studies after the fifth century and the analysis of the works written in this period.

Keywords: Arabic literature, Arabic proverb, Tadwin, Jahiliyya, Umayyad, Abbasid.

Giriş

Mesel kelimesi “م-ث-ل” kök harflerinden meydana gelen bir isim olup çoğulu “أمثال” şeklindedir. Anlam itibariyle “bir şeyin başka bir şeye benzemesi” demektir. Dolayısıyla “مَثَلْتُ كَذَا وَكَذَا” cümlesindeki “مَثَلْتُ” kelimesi “شَبَّهْتُ” anlamındadır. Kelime “شَبَّهْتُ” ve “شَبَّهْتُ” da olduğu gibi “مَثَلْتُ” ve “مَثَلْتُ” şeklinde de gelebilmektedir.^[1] Bu bağlamda mesel, bir şeyi veya olayı başka bir duruma benzetme ve o konu hakkında örnek getirme anlamına gelir. Bu şekilde benzetme ve alıntı yapan kimse için “مَثَلْتُ فُلَانًا” (Falanca delil gerdi, mesel/örnek getirdi.) anlamında “ضَرَبَ مَثَلًا” (Mesel söyledi/örnek getirdi.) denilmektedir.^[2]

Meseller; bir milletin kültürel mirasını ve yaşam tecrübelerini sonraki nesillere aktaran iletişim kanallarından biridir. Bu veciz ifadeler, farklı kalıplarla nesilden nesile taşınarak toplumun ortak bilincini oluşturur. Meseller veciz oluşlarına binaen şiirden daha kalıcı ve hitabetten daha üstün kabul edilmişlerdir. Endülüslü âlim ve şair İbn Abdırabbih (öl. 328/940) hiçbir şeyin meseller kadar kullanılmadığını ve onlar kadar yayılmadığını dile getirir.^[3] Zîra sıradan bir söz mesel olarak kullanılacak olsa anlam net, sözler hoş ve ayrıntılar daha kapsayıcı olur.^[4] Bu yüzden öz ve maksadı açık bir şekilde dile getiren mesel sıradan bir söze tercih edilir. Başka bir şekilde ifade edecek olursak; Arapların mesele başvurmasının nedeni sözdeki karmaşıklığı gidermek ve sözü daha da açıklayıcı hale getirmektir.^[5] Dolayısıyla Arapların mesellere başvurması bunu zorunlu kılan ihtiyaçlar ve olaylar sebebiyledir denilebilir. Özellikle de zor taleplerin karşılanması, hüznün ve çetin durumların mesellere başvurulması suretiyle aşılması bu türün üstlendiği görevi ortaya koyar niteliktedir.

İranlı ünlü düşünür ve edebiyatçı İbnu'l-Mukaffa bu edebî tür için (öl. 142/759): “Söz mesel yapıldığında ifadeyi daha iyi açıklar, manayı daha iyi izah eder, kulağa daha hoş gelir ve sözün ayrıntılarını daha kapsayıcı kılar.”^[6] der. O, bu açıklama ile meselin tanımından çok onun söz içindeki varlığına ve sağladığı faydaya değinir. İbnu'l-Mukaffa'nın; “söz mesel olarak kullanıldığında ifadeyi daha iyi açıklar” sözüyle muhatabın zihninde akli ve soyut olan bir noktanın daha iyi anlaşılması amacıyla meselin unsurlarından olan teşbihle somut bir resim çizilmesini kastettiği düşünülebilir. Zîrâ insan akli somut olanı soyut olana göre daha kolay kavrar. Dolayısıyla meselin bu formda kullanılmasıyla onun -tüm meseller için geçerli olmasa bile- kaynak ve alıcı arasındaki iletişimi kolaylaştırıcı bir rol üstlendiği söylenebilir. Aynı zamanda meselin kullanımı, düz ve sıradan bir lafız veya cümle kullanılmasından daha hoş ve zariftir. Bu yüzden veciz ve maksadı açık bir şekilde izah eden bir mesel, sıradan sözlere tercih edilmektedir. Aynı zamanda meseller, sade ve veciz bir anlatıma sahip olmasının yanı sıra, derin anlamlar barındırmakta ve muhatabı düşündürmektedir.

Mesellerin sahip olduğu bu özellikler bu alanda birçok eser üretilmesinin yolunu açmıştır. Üretilen bu eserlerin bir kısmı konuyu doğrudan incelerken diğer bir kısmı ise mesellerin Kur'ân-ı Kerîm, hadîs ve şiir gibi diğer edebî türlerle olan bağlantısını konu edinerek dolaylı bir şekilde ele almıştır. Bu doğrultuda her müellif konuya kendi bakış açısıyla yaklaşmış ve bir mesel tanımı

[1] Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Dureyd el-Ezdî, *Cemheretu'l-luğa*, thk. Remzî Munîr Ba'lebekkî (Beyrut: Dâru'l-İlim li'l-Melâyîn, 1987), 1/432.

[2] Ebu'l-Fazl Muhammed b. Mukerrem b. Ali Cemâluddîn b. Manzûr, *Lisânu'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1993), 11/612; Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Ezherî, *Tehzîbu'l-luğa*, thk. Muhammed İvaz Mur'ib, (Beyrut: Dâru İh-yâi't-Turâsî'l-Arabî, 2001), 15/71.

[3] Ebû Amr Ahmed b. Muhammed b. Abdırabbih, *el-İkdu'l-ferîd* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1404/1983), 3/3.

[4] Ebû Muhammed Abdullâh İbnu'l-Mukaffa, *el-Edebu's-sağîr*, thk. Vâil b. Hâfız b. Halef (İskenderiye: b.y., ts.), 38.

[5] Şemsuddîn İbn Kayyim el-Cevziyye, *el-Emsâl fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, thk. Saîd Muhammed Nemir el-Hatîb (Beyrut: Daru'l-Marife, 1981), 173-174.

[6] İbnu'l-Mukaffa, *el-Edebu's-sağîr*, 38; Ebu'l-Fazl Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm el-Meydânî, *Mecmu'l-emsâl*, thk. Naîm Hüseyin Zarzûr (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2010), 1/34.

yapmıştır. Yapılan tanımlara genel bir perspektiften bakıldığında gerek klasik gerekse de modern dönem müelliflerinin neredeyse tamamının benzer tanımlar yaptıkları ve bu tanımlarda mesele dair bazı önemli unsurlara vurgu yaptıkları söylenebilir. Tanımlar bir kenara bırakıldığında Arap meselleri hakkında yapılan müstakil çalışmaların nitelik ve nicelik açısından geçirdikleri tarihi serüvenin uzunca bir geçmişe sahip olduğu görülür.

Arap mesellerine bakıldığında tedvin çalışmalarının Câhiliye dönemine kadar uzandığı görülür. Özellikle Mecelletu Lokmân/Sahîfetu Lokmân adıyla özlü sözlerin bulunduğu bir kitap ile Eksem b. Sayfî'nin sözlerinin yazıldığına dair rivayetler bu türden çalışmaların tarihini tespit açısından önemlidir.

Emevîler dönemine gelindiğinde mesel tedvinine yönelik ilk ciddi adımlar atılmış ve Hicrî 5. asrın sonlarında bu alanın öncü ismi Meydânî'nin (öl. 518/1124) *Mecmau'l-emsâl* ve Zemahşerî'nin (öl. 538/1144) *el-Mustaksâ fi'emsâli'l-Arab* eserleriyle mesel telifleri zirve noktasına ulaşmıştır. Bu tarihten itibaren Meydânî'nin eseri alanın en seçkin kitabı olarak kabul görmüş ve sonraki çalışmalar bunun etrafında şekillenmiştir. Günümüze gelindiğinde bu çalışmaları konu edinen, "mesel tarihi" ve "tedvin dönemleri"ni ele alan incelemelerin hız kazandığı görülmektedir. Bu alanda en önemli çalışmayı yapan ve klasik bazı mesel kitaplarını tahkik eden müelliflerin başında Abdulmecîd Katâmiş ve onun *el-Emsâlu'l-Arabiyye dirâse târîhiyye tahlîliyye* eseri gelmektedir. Ayrıca Ebû Ali Muhammed Tevfîk'in *el-Emsâlu'l-Arabiyye ve'l-asru'l-câhilî*, Abdulmecîd Âbidîn'in *el-Emsâl fi'n-nesri'l-arabiyyi'l-kadîm*, Muhammed Abdüllatif Ebû Suffe'nin *el-Emsâlu'l-Arabiyye ve masâdiruha mine't-turâs* adlı eserleri ile Alman müsteşrik Rudolf Sellheim'in kaleme alıp Ramazan Abdüttevab'ın tahkik ettiği *el-Emsâlu'l-Arabiyyetu'l-kadîme* gibi birçok çalışma mesel tarihine ışık tutan eserlerin başında gelmektedir.

Türkiye'de ise Arapça mesel tarihi ve literatürüne ışık tutan doğrudan bir çalışmanın tespit edilememesi söz konusu makalenin kaleme alınmasındaki temel sebep olmuştur. Her ne kadar Selahattin Yılmaz'ın *Arap Edebiyatında Atasözleri (Meseller)*, Yakup Kızılkaya'nın *Arap Dilinde Meselin Darbı*, Zehra Özlü'nün Mısırlı mütefekkir, medeniyet tarihçisi ve yazar Ahmed Emin'in (1886-1954) *Feyzu'l-hâtır* eserinden tercüme ettiği *الأمثال في الأدب العربي (Arap Edebiyatında Meseller)* adlı makale, Tacettin Uzun'un *Arap Dilinde Meseller (Atasözleri)* gibi çalışmalar yapılmış olsa da bunların hiçbiri konuya tarihsel açıdan yaklaşmamıştır. Bu makaleler daha çok meselin tanımı, çeşitleri, dil yönünden özellikleri, edebi değerine odaklanmıştır. Tacettin Uzun makalesinde *Mesellerin Tedviniyle İlgili Çalışmalar* şeklinde bir başlık atmış ve açıklama yapmaksızın tek sayfada birkaç kaynak ismi vermekle yetinmiştir. İdris Pullu da *Arap Dili ve Edebiyatında Meseller, Dil ve Belâgat Yönünden Özellikleri* adlı yüksek lisans tezinde bu konuya değinmiş ancak o da genel bir liste sunmuştur. Mehmet Demirbilek ise *Arap Dilinde Meselle İstîşâd* adlı yüksek lisans tezinin *Mesel Literatürü* başlığında bu konuyu ele almış ve eserler hakkında kısa tanıtıcı bilgiler vermiştir. Söz konusu çalışmamızın özgünlüğü ise Arap mesellerinin meydana çıkış sürecini dönem temelinde incelemesi ve Hicrî 1-6. asır aralığıyla sınırlı tutarak genel bir perspektif sunmasıdır. Ayrıca araştırmayı diğer çalışmalardan farklı kılan bir tarafı da mesel ekollerini ele alması ve alanın tüm eserleri yerine önde gelen yapıtlar üzerinde detaylı değerlendirmeler yapmasıdır.

1. Câhiliye Dönemi

Arap dilinde mesel türünün en eski örnekleri Câhiliye döneminden başlayıp Abbâsî asrına kadar uzanan süreci kapsamaktadır. Meselleri tedvin eden müellifler meselin tarihçesi ve çıkış noktası hakkında herhangi bir bilgi vermezler. Bununla birlikte Câhiliye döneminin sonlarına doğru bazı mesellerin bir sahifeye yazıldığı ve Hz. Peygamberin de bu meselleri Hz. Lokman'a

nispet ettiği bilinmektedir.^[7] Cevâd Ali ve Ahmed Emin, *Emsâlu Lokmân* adıyla bilinen bu sahifenin Câhiliye devrinde yazılı olduğunu nakletmekte ve Hz. Peygamber'in Süveyd b. Sâmit ile görüşüp onu İslâm'a davet etmesi olayını aktarmaktadırlar.^[8] Bu davet üzerine Hz. Peygamber ve Süveyd b. Sâmit arasında şöyle bir diyalog geçmektedir:

Süveyd: "Belki de senin elindeki şey benim elimdeki şeyle aynıdır."

Hz. Peygamber: "Senin elindeki şey nedir?"

Süveyd: "Lokman'ın mecellesidir."^[9]

Hz. Peygamber: "Onu bana oku!"

Süveyd, Hz. Peygamber'e biraz okuduktan sonra Resûlullah şöyle der: "Okuduğun bu şeyler, güzel sözlerdir. Fakat benim yanımdaki şey bundan daha güzeldir. Çünkü bendeki şey, Allah'ın bana indirdiği Kur'ân'dır. O, hidayet ve nurdur."^[10]

Araştırmacı Mevlüt Poyraz, bu sahifenin/mecellenin "Câhiliye Araplarınca bilindiği" ve Vehb b. Münebbih'in (öl. 114/732) on bin babı aşkın bir kısmını okuduğuna dair bir rivayet hakkında şu değerlendirmelerde bulunur:

Burada zikri geçen kitabın "Câhiliye Araplarınca" bilindiği ifadesi dikkatimizi çekmektedir. Ya bu kitap, Süveyd'in onu bulup ondan kesitler okuyuncaya kadar, Araplarca bilinmiyordu ya da Yemen ve oradan Medine'ye göç eden Araplarca biliniyordu. Zîra bu kadar şöhrete sahip bir kitabın yahut külliyyatın, panayırlarda şiir okuyan, Kâbe'nin duvarına şiirler asan bir toplumca yani Mekkelilerce de bilinen bir kitap olması gerekirdi. Süveyd'in Hz. Peygamber'in (sas) tevhid ve İslâm'a davetini Lokman'ın hikmetleriyle uzlaştırıp tepki vermesine mukabil, şiir ve edebiyatta zirve yapmış bir toplum olan Mekkelilerce bu hususun dile getirilmemiş olması oldukça manidardır. Şirkte ayak direyenlerin bildikleri halde dikkate almamaları -hakikatleri inkâr etme özellikleri bağlamında- bir nebze olsa anlaşılabilir ancak Hz. Peygamber'e (sas) iman edenlerin bu hususa (yani Lokman'ın hikmetlerine) dikkat çekmemiş olmaları, bu kitabın Mekkelilerce bilinmediği kanaatine götürmektedir. Süveyd'in bu bilgileri, ehli- kitap olarak bilinen Yahudilere karşı kullandığına dair rivayetlerin de olmaması, onun elindeki kitabı gizlediği, ihtiyaç duyduğu zaman kendisine müracaat ettiği hissini uyandırmaktadır."^[11]

Câhiliye döneminde hikmetli sözleri mesel olarak darb edilen diğer bir isim Eksem b. Sayfi (öl. 612 m. [?])'dir. Şiirleri, hitabeti, hikmetli sözleri, isabetli görüşleri ve nasihatleriyle tanınan Eksem, civardaki ülke ve kabilelerin kendisine başvurduğu bir isimdir. Öyle ki Hîre Meliki Nu'mân b. Münzir'in dahi güvenini kazanarak zaman zaman ona elçilik yapmış,^[12] Kisra'ya gönderilen hatiplerin başında yer almış ve Kisrâ'nın "Arapların hatipleri tükense bile sen onlara yetersin!" sözüne mazhar olmuştur.^[13] *Abdalmecîd Katâmiş*, Eksem b. Sayfi'nin sözlerinin yazıldığına dair metinlerin varlığına değinerek birçok kral ve Arap reisinin onun sözlerini, nasihatlerini ve mesellerini yazdırdıklarını ve mesel kitaplarının çoğunda nakledildiğini belirtir.^[14] Bu iki sahife

[7] Rudolf Sellheim, *el-Emsâlu'l-Arabiyyetu'l-kadîme*, çev. Ramazan Abdüttevâb (Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1971), 44.

[8] Süveyd b. Sâmit'in Hz. Lokman'a nisbet ettiği eser hakkında detaylı bilgi için bk. Mevlüt Poyraz, "Süveyd b. Sâmit'in Hayatı ve Kişiliği", *Artvin Çoruh Üniversitesi İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 5/2 (2022), 47-57.

[9] Mecelle burada sahife anlamındadır.

[10] Bk. Cevâd Ali, *el-Mufasssâl fi târihi'l-Arab kable'l-İslâm* (b.y.: y.y., 2001), 15/341-342, 18/289; Ahmed Emîn, *Fecru'l-İslâm* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1969), 63; Abdalmecîd Katâmiş, *el-Emsâlu'l-Arabiyye dirâse târihiyye tahliliyye* (Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1988), 39-40.

[11] Poyraz, "Süveyd b. Sâmit'in Hayatı ve Kişiliği", 47.

[12] Asri Çubukcu, "Eksem b. Sayfi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/550-551.

[13] Ahmed el-İskenderî - Mustafa İnânî, *el-Vasit fi'l-edebi'l-Arabî ve târihihi* (Kahire: Matbaatu'l-Meârif, 1925), 32.

[14] Katâmiş, *el-Emsâlu'l-Arabiyye dirâse târihiyye tahliliyye*, 40.

veya kitabın varlığı Câhiliye dönemindeki mesel kaynakları arasında kabul edilse de günümüze ulaşmamış ancak içerdiği muhtevanın bir kısmı şifahen nakledilmeye devam etmiştir. Asrı Saâdet ve Hulefâ-i Râşidîn dönemlerinde bu şifâhi kültür devam etmiş dolayısıyla Emevîler dönemine gelinceye kadar diğer birçok alanda olduğu gibi yazıya geçiş pek mümkün olmadığından bu türe dair bir çalışma da yapılmamıştır.

2. Emevîler Dönemi

Arap edebiyatında mesel telifleri Emevîlerin ilk dönemlerinden itibaren yapılmaya başlanmıştır. Bu çalışmaların başını çeken ilk isim varlığı tartışmalı olan ve râviler tarafından uydurulduğu ifade edilen Ubeyd b. Şeriyeye el-Cürhümî'dir (öl. 67/686 [?]). Durum ne olursa olsun mesel derleme çalışmalarının bu dönemde başladığı bir hakikattir. Emevî döneminin başlangıç sayılması ise iki temel sebebe dayanmaktadır:

1. Özellikle Muâviye b. Ebî Süfyân (öl. 60/680) başta olmak üzere Ümeyye oğullarının Arapların tarihine ve haberlerine yoğun ilgi göstermeleri.
2. Hicrî 2. asra gelindiğinde Mufaddal ed-Dabbî (öl. 178/794 [?]) ile bir anda -tekamülünü tamamlamış ve herhangi bir ön çalışma olmaksızın- bu eser ile ortaya çıkmasının imkânsız olması.^[15]

Emevî döneminde *Kitâbu'l-emsâl* adını taşıyan ve her biri Suhâr b. Ayyâş el-Abdî (öl. 60/680'den önce), Ubeyd b. Şeriyeye el-Cürhümî ve İlâka b. Kürşüm el-Kilâbî'ye (öl. 64/684'ten önce) ait üç kitap telif edilmiştir. Suhâr b. Ayyâş el-Abdî Ebû Ubeyd el-Bekrî'nin *Faslu'l-makâl* adlı eserinde geçen *ولا جملي لا ناقتي في هذا ولا جملتي* (Bu işte ne dişi ne de erkek devem var./Benim bu işle hiçbir ilgim yok.) meselinin kıssasını açıklamak üzere referans gösterilmiştir.^[16] Ancak bunun dışında Meydânî gibi bu türün öncülüğünü yapan müelliflerin eserlerinde Suhâr b. Ayyâş'a dair bir rivayet görememekteyiz.

İlâka b. Kürşüm el-Kilâbî ise Yezîd b. Muâviye dönemine kadar yaşamış ve onun gece meclislerinde bulunmuş isimlerdendir. İbnu'n-Nedîm de (öl. 385/995 [?]) onun *Kitâbu'l-emsâl* adlı eserini gördüğünü ve bunun yaklaşık elli sayfa olduğunu belirtmektedir.^[17]

Bu müelliflerden özellikle Ubeyd b. Şeriyeye el-Cürhümî ismi üzerinde durmak isteriz. Zîra bu isim İslâm tarihi kaynaklarında çokça geçen ve Muâviye b. Ebî Süfyân'ın Yemen'den getirterek ona Arapların kıssaları, haberleri ve kralları hakkında sorduğu râvidir. Muâviye b. Ebî Süfyân bu görüşmeden sonra kendisine bu kıssaları tedvin etmesini emretmiş, o da *Kitâbu'l-mulûk ve ahbâru'l-mâdin* ile *Kitâbu'l-emsâl* adında iki kitap telif etmiştir. Müellifin *Kitâbu'l-emsâl* eseri İbnu'n-Nedîm başta olmak üzere Yâkût el-Hamevî (öl. 626/1229), İbn Hallikân (öl. 681/1282) ve Meydânî gibi birçok müellif tarafından zikredilmektedir.^[18] Her ne kadar kaynaklarda bu kitaplar ve müellifleri zikredilse de erken dönemde kayboldukları için gerek muhteva gerekse de yöntemlerinden neredeyse hiç bahsedilmemekte ve bilgi verilmemektedir.^[19] Bu eserler hakkındaki nadir bilgilerden biri Meydânî'nin *Mecmau'l-emsâl* adlı kitabının mukaddimesinde yer alan şu sözüdür: "Ubeyd b. Şeriyeye'nin ve (...nın) derlemiş olduğu mesellerin her birinde kapalı ifadeleri açıkladım ve irabı zikrettim, kıssaları ve sebeplerini amacına uygun ve kolay bir şekilde

[15] Ebû Ali Muhammed Tefvîk, *el-Emsâlu'l-Arabiyye ve'l-asru'l-câhilî (dirâse tahlîliyye)* (Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1988), 51.

[16] Ebû Ubeyd el-Bekrî, *Faslu'l-makâl fî şerhi Kitâbi'l-emsâl*, thk. İhsân Abbâs - Abdulmecîd Âbidîn (Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1971), 388-390.

[17] Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshâk b. Muhammed el-Verrâk el-Bağdâdî İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. Eymen Fuâd Seyyid (Londra: Muessesetu'l-Furkân li't-Turâsi'l-İslâmî, 2014), 280-281.

[18] Detaylı bilgi için bk. Katâmîş, *el-Emsâlu'l-Arabiyye dirâse târîhiyye tahlîliyye*, 41-43; Abdulmecîd Âbidîn, *el-Emsâl fî'n-nesri'l-Arabiyyi'l-kadîm* (Mısır: Mektebetu Mısıriyye, ts.), 31-34.

[19] Sellheim, *el-Emsâlu'l-Arabiyyetu'l-kadîme*, 44-45.

anlaşılması için açıklığa kavuşturdum.”^[20] İbnu'n-Nedîm ise *el-Fihrist* eserinde bu kitabın yaklaşık elli sayfa olduğunu nakletmektedir.^[21]

Netice olarak Abdulmecîd Katâmiş'in de değindiği gibi^[22] bu kitaplar günümüze ulaşamadığından her birinin hangi yöntemle yazıldığı ve hacimlerinin ne kadar olduğu meçhuldür.

3. Abbâsiler Dönemi

Bu dönemde devlet merkezinin Şam'dan Irak'a taşınmasıyla Basra ve Kûfe, sonraki dönemlerinde ise Bağdat önemli ilim merkezleri haline gelmiş ve buralarda ilmi açıdan büyük atılımlar gerçekleştirilmiştir. Diğer birçok sahada olduğu gibi mesel alanında da tedvin çalışmaları bu dönemde artmaya başlamış^[23] ve Hicrî 5. asrın sonlarında Meydânî ve Zemahşerî'nin telifleriyle hız kazanmıştır.^[24] Özellikle fetihlerin ilk yıllarında Basra ve Kûfe'ye gelen bedeviler kendileriyle beraber dilsel mirası ve özelde İslâm öncesine ait meselleri taşımışlardır.^[25] Bu bağlamda mesel çalışmalarında ilk adımlar atılmış; Ebû Amr b. Alâ (öl. 154/771) ve Şarkî b. el-Kutâmî (öl. 155/772 [?]) bu çalışmaların başını çeken iki isim olmuştur. Bu iki müellif ve *Kitabu'l-emsâl* adlı eserleri her ne kadar bazı kaynaklarda zikredilse de bunlar da Emevî dönemi eserleri gibi ortadan kaybolmuştur.^[26] Bu dönemde Kûfe'de Kelb kabilesi ve Benî Dabbe kabilesi olmak üzere iki tane mesel mektebi/ekolünün ortaya çıktığı görülmektedir. Yukarıda ismi zikredilen Şarkî b. el-Kutâmî, Kelbî ekolün öncülüğünü üstlenmiştir. Kendisi gibi Kelb kabilesine mensub olan Hişâm b. el-Kelbî (öl. 204/819 [?]) ile Avâne el-Kelbî (öl. 147/764 [?]) emsal râvilerinin ve müdevvinlerinin kendilerine başvurdukları önemli kaynaklardan olmuşlardır. Diğer bir ekol olan ed-Dabbiyye ekolü'nün temsilcisi ise Benî Dabbeye mensup Mufaddal ed-Dabbî'dir. Onun evlatlığı olan Ebû Abdillâh Muhammed b. Ziyâd İbnu'l-A'râbî de (öl. 231/846) mesel alanında bir eser telif etmiş ancak bu eser günümüze ulaşamamıştır. Yine bu ekolün bir diğer temsilcisi ve aynı zamanda İbnu'l-A'râbî'nin öğrencisi Mufaddal b. Seleme (öl. 290/903'ten sonra), bugün basılmış bir halde bulunan *el-Fâhir fî lahni'l-âmmе* adında bir kitap kaleme almış ve bu kitapta doğrudan olmasa da büyük ölçüde mesellere değinmiştir.^[27]

Görüldüğü üzere mesel alanında tedvin edilen kitaplar Mufaddal ed-Dabbî'ye gelinceye kadar bu şekilde kaybolup gitmiştir. Ancak Mufaddal'ın yazmış olduğu *Kitâbu emsâli'l-Arab* varlığını koruyarak günümüze ulaşan ilk eski mesel kitabı olmayı başarabilmiştir. Eser kendisinden sonra kaleme alınan kitaplara oranla hacim yönünden küçük olup sadece yüz yetmiş meseli muhtevirdir ki bunlardan sekiz tanesi ... فَأَرْسَلَهَا مَثَلًا vezninde gelmektedir. Mufaddal, mesellerin sonunda فَأَرْسَلَهَا مَثَلًا (Bunu mesel olarak söyledi), فَذَهَبَتْ مَثَلًا (Mesel oldu), فَذَهَبَ قَوْلُهُ مَثَلًا (Sözü mesel oldu) ibareleriyle söylenen sözün mesel olduğuna dikkat çekmektedir.^[28] Müellif, Meydânî'nin kaynakları arasında yer alsa da kendisine çok az yer verilmiştir. Üç yerde وحكى المفضل بن محمد الضبي (Mufaddal b. Muhammed ed-Dabbî şöyle anlattı.),^[29] قال المفضل بن محمد (Mufaddal b. Muhammed şöyle dedi.)^[30]

[20] Meydânî, *Mecma'u'l-emsâl*, 1:32.

[21] İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 118 .

[22] Katâmiş, *el-Emsâlu'l-Arabiyye dirâse târihiyye tahliliyye*, 43.

[23] Sellheim, *el-Emsâlu'l-Arabiyyetu'l-kadîme*, 71; Tefîk, *el-Emsâlu'l-Arabiyye ve'l-asru'l-câhilî (dirâse tahliliyye)*, 51-52.

[24] Katâmiş, *el-Emsâlu'l-Arabiyye dirâse târihiyye tahliliyye*, 45.

[25] Sellheim, *el-Emsâlu'l-Arabiyyetu'l-kadîme*, 45-46.

[26] Bu iki müellif ve mesel eserleri hakkında detaylı bilgi için bk. Katâmiş, *el-Emsâlu'l-Arabiyye dirâse târihiyye tahliliyye*, 45-48.

[27] Âbidîn, *el-Emsâl fî'n-nesri'l-Arabiyyi'l-kadîm*, 35.

[28] Mufaddal ed-Dabbî ve *Kitabu'l-emsâl* adlı eseri hakkında detaylı bilgi için bk. Katâmiş, *el-Emsâlu'l-Arabiyye dirâse târihiyye tahliliyye*, 48-52; Sellheim, *el-Emsâlu'l-Arabiyyetu'l-kadîme*, 72-77.

[29] Meydânî, *Mecmau'l-emsâl*, 1/28, Mesel no: 103.

[30] Meydânî, *Mecmau'l-emsâl*, 1/192-193, Mesel no: 1025.

ve ذكر المُفَضَّل بن محمد الضبي (Mufaddal b. Muhammed ed-Dabbî şöyle zikretti.),^[31] bir yerde ise ذكر المفضل بن محمد بن يعلى الضبي (Mufaddal b. Muhammed b. Ya'lâ ed-Dabbî şöyle zikretti.)^[32] şeklinde ismi anılmıştır. Meydânî, sadece mesellerin hikayesini nakletme noktasında ed-Dabbî'den rivayette bulunmuştur. Eser İhsân Abbâs tarafından dipnotlarla zenginleştirilerek 1981 yılında Dâru'r-Râidi'l-Arabî'de basılmıştır.

Basra'ya baktığımızda önemli bir isim olan Yûnus b. Habîb'in (öl.182/798) bu alanda çalışmaları yaptığını ve günümüze ulaşamamakla birlikte bir mesel kitabı telif ettiğini görmekteyiz. Müellifin bu kitabı her ne kadar bize ulaşmasa da Meydânî, Ebû İkrime ed-Dabbî (öl. 250/864) ve Hamza el-İsfahânî gibi kendisinden sonra mesel telif eden birçok edip, mesellerin şerhinde onun görüşlerinden alıntılar yapmakta ve ona atıfta bulunmaktadır.^[33] Meydânî'nin daha çok meselin hikayesini^[34] veya bizzat kendisini^[35] açıklarken Yûnus b. Habîb'e atıf yaptığı görülmektedir.

Bu alanda çalışma yapan ve Mufaddal ed-Dabbî'den sonra kitabı bize ulaşan ikinci isim Basralı nahivci Ebû Feyd Müerric b. Amr b. el-Hâris es-Sedûsî (öl. 195/810-11)'dir. Sedûsî'nin *el-Emsâl* adlı kitabı, beslendiği kaynakları zikretme ve meselleri şerh ederken şiir istişhâdına çokça başvurma yönünden Mufaddal ed-Dabbî'nin eserinden ayrılmaktadır.^[36] O, Mufaddal'ın aksine mesellerin açıklamasına geçmeden önce çokça lügavi tahliller yapmakta ve bazen de konu dışına çıkacak kadar izahlarda bulunmaktadır. Kitap hacimce küçük olup yaklaşık yüz dört meseli ve bunların istişhâdında kullanılan yüz kırk beyit ile bazı mesellerin kissalarını ihtiva etmektedir.^[37] Meydânî, toplam sekiz meselde ondan alıntı yapmakta ve mukaddimesinde onu "Ebû Feyd" ismiyle anarak kitabından faydalandığını belirtmektedir.^[38] Eser Ahmed Muhammed ed-Dubayb tarafından tahkik edilip Riyad Metâbiu'l-Cezîre'de basılmıştır. Ayrıca Ramazan Abdüttevâb tarafından bir yıl sonra farklı bir tahkik yapılarak Mısır Kültür Bakanlığı'nın desteğiyle 1971 yılında el-Mektebetü'l-Arabiyye'de basılmıştır.

Basralı Nadr b. Şumeyl (öl. 204/820) de mesellerle ilgili eser telif etse de kitabı diğer mesel kitapları gibi ortadan kaybolmuştur.^[39] Meydânî bir yerde وهذا المثلان حكاهما النضر بن شميل في كتابه في الأمثال (Nadr b. Şumeyl bu iki meseli, emsal ile ilgili kitabında zikretmiştir.)^[40] şeklinde *Kitâbu'l-emsâl* eserine üç yerde ise sadece ismine atıfta bulunmuştur.^[41] Meydânî'nin yanı sıra Hamza el-İsfahânî^[42] ve İbn Dürüsteveyh (öl. 347/958) de bu kitaptan bahseden isimlerdendir.^[43] Ancak Şumeyl'in, ahbar konusunda önemli bir konumda olmasına rağmen Meydânî tarafından çok az yerde referans gösterilme sebebi ise meçhul bir noktadır.

Bu türün Hicrî 3. asırdaki en önemli temsilcilerinden biri Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm'dır. Elbette telif halkası genişleyen mesel çalışmaları Kâsım b. Sellâm'a gelinceye kadar Ebû Saîd

[31] Meydânî, *Mecmau'l-emsâl*, 1/198, Mesel no: 1047.

[32] Meydânî, *Mecmau'l-emsâl*, 1/405, Mesel no: 2132.

[33] Yûnus b. Habîb ve *Kitabu'l-emsâl* adlı eseri hakkında detaylı bilgi için bk. Katâmiş, *el-Emsâlu'l-Arabiyye dirâse târihiyye tahliliyye*, 52-54.

[34] Meydânî, *Mecmau'l-emsâl*, 1/55, Mesel no: 240.

[35] Meydânî, *Mecmau'l-emsâl*, 2/181, Mesel no: 3263.

[36] Tefîk, *el-Emsâlu'l-Arabiyye ve'l-asru'l-câhilî (dirâse tahliliyye)*, 52.

[37] Detaylı bilgi için bk. Sellheim, *el-Emsâlu'l-Arabiyyetu'l-kadîme*, 80-83; Katâmiş, *el-Emsâlu'l-Arabiyye dirâse târihiyye tahliliyye*, 55-60.

[38] Çalışmamızın hacmini genişleteceğinden *Mecmau'l-emsâl*'de ismi geçen diğer müellifler hakkındaki bilgi için "Masâdiru'l-Meydânî fi kitâbihi Mecmau'l-emsâl" adlı makaleye müracaat edilebilir.

[39] Sellheim, *el-Emsâlu'l-Arabiyyetu'l-kadîme*, 83-84;

[40] Meydânî, *Mecmau'l-emsâl*, 1/424, Mesel no: 2247.

[41] Detaylı bilgi için bk. Meydânî, *Mecmau'l-emsâl*, 1/107, 338, 407, Mesel no: 545, 1806, 2158.

[42] Hamza b. el-Hasen el-İsfahânî, *ed-Durretul'l-fâhire fi'l-emsâli's-sâire*, thk. Abdulmecîd Katâmiş (Kâhire: Dâru'l-Maârif, 2007), 1/278.

[43] Detaylı bilgi için bk. Katâmiş, *el-Emsâlu'l-Arabiyye dirâse târihiyye tahliliyye*, 60-61.

Abdülmelik b. Kureyb el-Asmaî el-Bâhilî (öl. 216/831), Ebû Zeyd Saîd b. Evs b. Sâbit el-Ensârî (öl. 215/830), Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ et-Teymî el-Basrî (öl. 209/824 [?]), Nadr b. Şumeyl, Mufaddal ed-Dabbî ve İbnu'l-A'râbî'nin eserleriyle bir ilerleme kaydetmiştir.^[44] Ancak İbn Sellâm bu çalışmalardan farklı olarak *Kitâbu'l-emsâl* adlı eserini konularına ve bablara ayırarak tasnif etmektedir.^[45] O, kitabına bir mukaddime ile giriş yapmakta,^[46] daha sonra Hz. Peygamberin mesellerinden bazılarını sunmakta ve sonra da on dokuz büyük ve on bir tane de küçük bölüm olmak üzere toplamda otuz bölüme ve her bölümü de kendi içerisinde bablara ayırmaktadır. Müellif, mesellerin şerhinde detaya inmekte, kapalı ve garip lafızları açıklamakta ve bolca istişhâdda bulunmaktadır. Ayrıca onun kendi döneminde *وَالْعَامَّةُ تَقُولُ فِي مِثْلِ هَذَا الْمَثَلِ* (Halk bu mesele benzer şekilde şu meseli söyler) *وَمِنْهُ الْمَثَلُ السَّائِرُ فِي الْعَامَّةِ* (Halk arasında söylenen sair mesel de buna benzer) gibi sözlerinde görüldüğü üzere halk mesellerine ilk değinen kişi olduğu düşünülmektedir.^[47] İbn Sellâm'ın bu eserin yöntem ve muhteva açısından kendi dönemine kadar telif edilen en iyi kitap olduğunu ifade edilebiliriz. Eserin önemini gösteren noktalardan biri de *Mecmâu'l-emsâl*'de en çok istifade edilen kaynakların başında gelmesidir. Zîra Meydânî'nin sadece İbn Sellâm'dan yaptığı nakiller yaklaşık yüz bir, başka isimlerle beraber yaptığı alıntılar ise altmış üç tanedir.^[48] Eser Abdülmecid Katâmiş tarafından tahkik edilerek 1980 yılında Dâru'l-Me'mûn li't-Turâs'da basılmıştır. Ayrıca kitap üzerinde birçok şerh de yapılmıştır ki bunlar arasında en meşhuru Ebû Ubeyd el-Bekrî'nin (öl. 487/1094) *Faslu'l-makâl fi şerhi Kitabi'l-emsâl*^[49] adlı şerhtir.^[50]

Hicrî 3. asırda emsâl çalışmaları Ebû Yûsuf Yakûb b. İshâk es-Sikkît (öl. 244/858), Ebû Cafer Muhammed b. Habîb el-Hâşimî (öl. 245/860), Ebû İshâk İbrahim b. Süfyân ez-Ziyâdî (öl. 249/863) ile başlayıp Ebû İkrime ed-Dabbî ile devam etmiştir.^[51] Bu isimlerden Ebû İkrime'nin *Kitâbu'l-emsâl* isimli kitabı her ne kadar meseller ile ilgili olduğu düşünülse de eser tamamen böyle değildir. Kitap yaklaşık olarak yüz kırk mesel ve meseller dışında insanlar arasında yaygın olarak kullanılan sözleri ihtiva etmektedir. Müellif bu sözleri ayırt etmeksizin sunmakta^[52] ve ne harf ne de konu yöntemli herhangi bir sırayı takip etmemektedir.^[53] Ramazan Abdüttevâb'ın tahkik ettiği eser *Mecmau'l-Luğati'l-Arabiyye* tarafından 1974 yılında basılmıştır.

Ebû İkrime ed-Dabbî'nin eserinden sonra günümüze ulaşan diğer bir kitap Hicrî 3. asır müelliflerinden Mufaddal b. Seleme'nin *el-Fâhir fi'l-emsâl* adlı kitabıdır. Eser Sedûsi ve Ebû İkrime'nin kitaplarında olduğu gibi bir kısmı mesel diğer bir kısmı ise günlük yaşantıdaki sözleri kapsamaktadır. Mufaddal bu geniş kitapta iki yüz yetmiş tanesine yakını mesellerden oluşan halk arasındaki beş yüz yirmi bir ifadeyi bir araya toplamıştır. O, tıpkı zikri geçen diğer iki müellif gibi mesel ve yaygın sözlerin ayrımını yapmaksızın kelimeleri aktarmaktadır. Bununla birlikte onun

[44] Fuat Sezgin, *Târîhu't-Turâsi'l-Arabî*, çev. Arefe Mustafa vd. (Riyad: Câmiatu'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1988), 1/142; Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâdî*, thk. Beşâr Avvâd Marûf (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1422/2002), 14/392; Ebu'l-Haccâc Yûsuf b. Abdurrahmân b. Yûsuf el-Kelbî Cemâluddîn el-Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl fi esmâi'r-ricâl*, thk. Beşâr Avvâd Marûf (Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1400/1980), 23/364; Bu müellifler ve mesel çalışmaları hakkında detaylı bilgi için ayrıca bk. Katâmiş, *el-Emsâlu'l-Arabiyye dirâse târihiyye tahliliyye*, 62-71; Sellheim, *el-Emsâlu'l-Arabiyyetu'l-kadîme*, 101-107.

[45] Tefîk, *el-Emsâlu'l-Arabiyye ve'l-asru'l-câhilî (dirâse tahliliyye)*, 52.

[46] Mukaddime için bk. Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm b. Miskîn el-Herevî, *Kitâbu'l-emsâl*, thk. Abdülmecîd Katâmiş, (Dimeşk - Beyrut: Dâru'l-Me'mûn li't-Turâs, 1980), 33-38.

[47] İbn Sellâm ve *Kitâbu'l-emsâl* eseri hakkında detaylı bilgi için bk. Katâmiş, *el-Emsâlu'l-Arabiyye dirâse târihiyye tahliliyye*, 72-77; Sellheim, *el-Emsâlu'l-Arabiyyetu'l-kadîme*, 95-101, 115-129.

[48] Abdurrahman et-Tikrîti, *Masâdiru'l-Meydânî fi kitâbihi Mecmau'l-emsâl -el-Kismu'l-evvel-*, *Mecelletu'l-Mevrid* 3/2 (1974): 20.

[49] Şerh hakkında detaylı bilgi için bk. Sellheim, *el-Emsâlu'l-Arabiyyetu'l-kadîme*, 134-155.

[50] Eser ve üzerine yapılan çalışmalar hakkında detaylı bilgi için bk. Sezgin, *Târîhu't-Turâsi'l-Arabî*, 1/142-144.

[51] Katâmiş, *el-Emsâlu'l-Arabiyye dirâse târihiyye tahliliyye*, 81-86.

[52] Detaylı bilgi için bk. Katâmiş, *el-Emsâlu'l-Arabiyye dirâse târihiyye tahliliyye*, 86-88; Sellheim, *el-Emsâlu'l-Arabiyyetu'l-kadîme*, 158-162.

[53] Tefîk, *el-Emsâlu'l-Arabiyye ve'l-asru'l-câhilî (dirâse tahliliyye)*, 52-53.

bu kelimeleri veya meselleri izah etmediği sonucu çıkarılmamalıdır. Aksine o, kapalı ve garip olan lafızları ustaca izah etmekte ve bunları şehâvidle desteklemektedir.^[54] Eser Muhammed Ali en-Neccâr tarafından 1960 yılında Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-Arabiyye'de neşredilmiş, Abdülâlim et-Tahâvî tarafından tahkik edilerek 1971 yılında basılmıştır. Muhammed Osman tarafından yeniden tahkik edilen kitap 2011 yılında Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye'de basılmıştır.

Hicrî 4. asrın ilk çeyreğine geldiğimizde Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım b. Muhammed el-Enbârî (öl. 328/940) ve onun *ez-Zâhir fî meânî kelimâti'n-nâs* adlı eserini görmekteyiz. Günümüze ulaşmayı başaran mesel kaynakları arasında yer alan bu kitapta da herhangi bir harf veya konu yöntemli bir tertip yoktur. Bununla birlikte eser bir mesel kitabından ziyade halk arasında kullanılan ifadelerin ağırlıkta olduğu bir kitaptır. Bu da ona günlük kullanılan kalıplara dair bir sözlük izlenimi vermektedir.^[55] Eserin bu yönüne delil teşkil eden örneklerden biri Meydânî'nin جاء بِالطَّمِّ وَالرَّمِّ (Az çok ne varsa getirdi.) meselinde geçen “الطم” ve “الرّم” kelimelerinin anlamını onun değerlendirmelerine başvurarak açıklamasıdır.^[56] Hâtem Sâlih ed-Dâmin tarafından tahkik edilen eserin -ilk baskısı hakkındaki bilgiye ulaşamamakla birlikte- ikinci baskısı 1987 senesinde Dâru's-Suûni's-Sekâfe'de, yeni baskısı ise 1992 yılında Müessesetü'r-Risâle'de basılmıştır.

Bu dönemin diğer bir ismi Hamza b. el-Hasen el-İsfahânî'dir. Müellifin *ed-Dürretü'l-fâhire fi'l-emsâli'lleti ala ef'alü* adlı çalışması ... مِنْ أَفْعَالٍ vezninde gelen mesellere yönelik yapılan en geniş ve en eski çalışmadır. Müellif, eserine bir mukaddime ile başlamakta ve daha sonra kendi zamanına kadar mesel alanında yapılan çalışmalara değinmektedir. İsfahânî aynı zamanda Arap mesellerinin çoğunun hayvanlar üzerinden yapıldığını ileri sürmekte ve bu görüşünü örneklerle desteklemektedir. Mukaddimededen sonra ... مِنْ أَفْعَالٍ vezninde gelen meselleri alfabetik olarak yirmi sekiz bapta açıklayan müellif yirmi dokuzuncu babı müvelled meseller, otuzuncu babı da mesel gibi aktarılan kelimelere ayırmakta ve eserin en sonunda bedevilerin bazı batıl inanışlarına değinerek kitabını tamamlamaktadır. İsfahânî'nin bu kitabı ileride Ebû Hilâl el-Askerî, Meydânî ve Zemahşerî gibi üç büyük mesel müellifi için temel başvuru kaynağı olacaktır.^[57] Eser Abdulmecîd Katâmiş tarafından 1972 yılında tahkik edilmiş ve Dâru'l-Meârif'te basılmıştır.

Hicrî 4. asrın sonlarına doğru mesel tedvin çalışmalarında öne çıkan önemli bir diğer müellif Ebû Hilâl el-Askerî ve onun *Cemheretü'l-emsâl* adlı koleksiyonudur. Kitap alfabetik sıraya göre dizilmiş yirmi dokuz bölümden oluşmaktadır. Müellif yirmi sekizinci bölümü “ل” ile başlayan mesellere tahsis etmektedir. Ayrıca her bölümde ... مِنْ أَفْعَالٍ vezninde gelenler dahil olmak üzere ele alacağı meselleri önceden liste halinde^[58] sunmakta ve daha sonra bunları tek tek ele almaktadır. Kitap üç bin meseli kapsayacak kadar geniş bir çalışmadır. Askerî, eserine bir mukaddime^[59] ile başlamaktadır. Mukaddimedede meselin Arap kelimelerindeki konumuna, Araplar arasındaki değerine ve diğer edebi türlerden farklılığına dikkat çekmektedir. Ona göre meselleri anlamak garîbü'l-lu-gaya vukufiyeti gerektiren bir iştir. Ayrıca o, meselin mevrîd ve madribi bilinmeden bu ilmin anlaşılmayacağını da vurgulamaktadır. Ebû Hilâl bir belâgatçı olması dolayısıyla mesellere bir münekkit gibi yaklaşmakta, mesellerin lafzının güzelliği, çirkinliği, mananın yerli yerinde olup olmadığı gibi belâgi özellikleri göz önünde bulundurarak onlar hakkında yorumlar yapmaktadır.

[54] Detaylı bilgi için bk. Sellheim, *el-Emsâlu'l-Arabiyyetu'l-kadîme*, 167-175; Katâmiş, *el-Emsâlu'l-Arabiyye dirâse târîhiyye tahlîliyye*, 95-97; Ayrıca bk. Tevfik, *el-Emsâlu'l-Arabiyye ve'l-asru'l-câhilî (dirâse tahlîliyye)*, 53.

[55] Detaylı bilgi için bk. Sellheim, *el-Emsâlu'l-Arabiyyetu'l-kadîme*, 176-183; Tevfik, *el-Emsâlu'l-Arabiyye ve'l-asru'l-câhilî (dirâse tahlîliyye)*, 53-54.

[56] “الطم”; deniz, bol su, “الرّم” ise topraktır. Bk. Meydânî, *Mecmau'l-emsâl*, 1/161, Mesel no: 838.

[57] Detaylı bilgi için bk. Katâmiş, *el-Emsâlu'l-Arabiyye dirâse târîhiyye tahlîliyye*, 102-105; Sellheim, *el-Emsâlu'l-Arabiyyetu'l-kadîme*, 184-198.

[58] Bk. Askerî, *Cemheretu'l-emsâl*, 1/8-13.

[59] Mukaddime için bk. Askerî, *Cemheretu'l-emsâl*, 1/3-7.

Bu da eseri diğer kitaplardan farklı kılan önemli bir özelliktir.^[60] Eser 1307'de Hindistan'da, 1310 Kahire'de Meydânî'nin *Mecmau'l-emsâl*'inin kenarında yayımlanmıştır. 1964 yılında ise Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm ve Abdulmecîd Katâmiş tarafından hazırlanan tenkitli neşriyle Kahire'de basılmıştır.^[61]

Hicrî 5. asrın sonlarına doğru mesel alanında günümüze kadar değerini kaybetmeyecek iki büyük eser telif edilmiştir.^[62] Bunlar Zemaşerî'nin *el-Mustaksa fî emsâli'l-Arab* ve Meydânî'nin *Mecmau'l-emsâl*'i adlı eseridir. *el-Mustaksa* alfabetik sıraya göre yirmi sekiz bab ve üç bin dört yüz altmış bir meselden oluşmaktadır. Zemaşerî bu eserinde mesellerin madrib ve mevridi konusunda oldukça hassas davranmaktadır. Ayrıca nahvi ve lügavi açıklamaların yanı sıra şiir istişhâdına başvurarak meselleri zenginleştirmesiyle eserini diğer çalışmalardan farklı kılmaktadır. Ancak müellif nakilde bulunduğu alimlerin ismini zikretmeksizin rivayetleri قِيلَ (denildi) ve قِيلَ (denilir) gibi sigalarla aktarmaktadır. Bu da bazı ediplerce kitap için bir kusur sayılmaktadır.^[63] *el-Mustaksâ* ilk defa Muhammed el-Muîd Hân tarafından tarafından tahkik edilerek 1962 yılında Dâru'l-Meârifî'l-Osmâniyye'de basılmıştır. Bu tarihten sonra eser farklı tahkiklerle yeniden yayımlanmıştır.

Mecmau'l-emsâl ise Arap meselleri alanında telif edilen en kapsamlı eserdir.^[64] Kaynaklarda *Câmiu'l-emsâl*,^[65] *Kitâbu'l-emsâl*,^[66] *Mu'cemu'l-emsâl*^[67] ve *Mecmau'l-emsâl*^[68] gibi farklı isimlerle de anılan kitap, döneminde başta Latince olmak üzere birçok Avrupa diline tercüme edilen alanındaki tek ve nadir eserlerdendir.^[69] Kaynaklarda bu eserden bahsedilirken لَمْ يُعْمَلْ مِثْلَهُ (Bugüne

[60] Detaylı bilgi için bk. Katâmiş, *el-Emsâlu'l-Arabiyye dirâse târîhiyye tahlîliyye*, 108-112; Sellheim, *el-Emsâlu'l-Arabiyye tu'l-kadîme*, 200-204.

[61] Vâhidî, *el-vasît fi'l-emsâl*, 18; Ahmet Turan Arslan, "Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl el-Askerî" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV, 1991), 3/490.

[62] Detaylı bilgi için bk. Katâmiş, *el-Emsâlu'l-Arabiyye dirâse târîhiyye tahlîliyye*, 112-118; Tevfik, *el-Emsâlu'l-Arabiyye ve'l-asru'l-câhilî (dirâse tahlîliyye)*, 55.

[63] Katâmiş, *el-Emsâlu'l-Arabiyye dirâse târîhiyye tahlîliyye*, 118-120; Ayrıca detaylı bilgi için bk. Sellheim, *el-Emsâlu'l-Arabiyyetu'l-kadîme*, 210-218

[64] Eserin bazı baskı ve tahkikleri şunlardır:

Ebu'l-Fazl Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm en-Nisâbüri el-Meydânî, *Mecmau'l-emsâl*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd, 2 Cilt, Kâhire: Matbaatu's-Sunneti'l-Muhammeddiyye, 1374/1955.

Ebu'l-Fazl Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm el-Meydânî, *Mecmau'l-emsâl*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm, 4 Cilt, Beyrut: Dâru'l-Cil, 1407/1987.

Ebu'l-Fazl Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Meydânî, *Mecmau'l-emsâl*, thk. Can Abdullah Tuma, 4 Cilt, Beyrut: Dâru Sâdır, 1422/2002.

Ebu'l-Fazl Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm el-Meydânî, *Mecmau'l-emsâl*, thk. Naîm Hüseyin Zarzûr, 2 Cilt, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1408/1988.

Ebu'l-Fidâ Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm en-Nisâbüri el-Meydânî, *Mecmau'l-emsâl ve eyyâmü'l-Arab fi'l-câhiliyye ve'l-İslâm ve nebzun min kelâmi Seyyidi'l-Murselîn ve ashâbihi ve't-tâbiîn*, thk. Ahmed Ali Hüseyin-Târîk el-Eşheb, 2 Cilt, Kâhire: Mektebetu'l-Âdâb, 1433/2012.

[65] Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1993), 2:511; Ebu'l-Hasen Cemâlüddîn Ali b. Yûsuf b. İbrâhîm b. Abdilvâhid el-Kiftî, *İnbâhu'r-ruvât alâ enbâhi'n-nuhât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm (Kâhire: Dâru'l-Fikrî'l-Arabî, 1986), 1:159; Ebû Tâlib Tâcuddîn Ali b. Enceb b. Osmân el-Hâzin el-Bağdâdî İbnu's-Sâî, *ed-Durru's-semîn fî esmâi'l-musannifîn*, thk. Muhamed Saîd Haneşi-Ahmed Şevkî Benbîn (Tunus: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2009), 290.

[66] Ebu'l-Abbâs Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâu enbâi'z-zamân*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dâru Sâdır, 1978), 1:148; Ebû Muhammed Affuddîn Abdullah b. Es'ad b. Ali b. Suleymân el-Yâfiî, *Mir'âtu'l-cenân ve ibretu'l-yakzân fî ma'rifeti ma'yu'teberu min havâdisi'z-zamân*, thk. Halîl el-Mansûr (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1997), 3:170; Ebu'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî, *Şezerâtu'z-zeheb fî ahbâri men zehib*, thk. Mahmûd el-Arnaût (Dimeşk - Beyrut: Dâru İbni Kesîr, 1993), 6:94; Ebu's-Safâ Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnaût- Türkî Mustafa (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 2000), 7:213; İbnu'l-Kiftî, *İnbâhu'r-ruvât alâ enbâhi'n-nuhât*, 1:157; Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb en-Nuveyrî, *Nihâyetu'l-ereb fî funûni'l-edeb*, thk. Hasan Nûreddîn (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.), 3:8.

[67] Ebû Muhammed Abdullah b. Muslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *el-Envâ' fî Mevâsimi'l Arab*, 2009, 199.

[68] Ebû Gays Muhammed Hayruddîn ez-Ziriklî, *el-A'lâm* (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002), 1:214; Mustafa b. Abdullah Hacı Halife Katip Çelebi, *Sullemu'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, thk. Muhammed b. Abdülkâdir el-Arnaût (İstanbul: Merkezu'l-Ehbâsi't-Târîh ve'l-Funûn ve's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, 2010), 1:199; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemu'l-muellifîn* (Beyrut: Mektebetu'l-Musennâ-Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1957), 2:63.

[69] Martijn Theodoor Houtsma vd., *Mûcezu dâireti'l-meârifî'l-İslâmiyye*, thk. İbrâhîm Zekî Hürşîd vd. (Birleşik Arap Emirlikleri: Merkezu'ş-Şârîka li'l-İbdâi'l-Fikrî, 1998), 31:9822.

kadar bir benzeri yazılmadı.),^[70] مَا لِأَحَدٍ مِثْلُهُ (Hiç kimse böyle bir eser telif etmedi.)^[71] لَمْ يُؤَلَّفْ مِثْلُهُ فِي مَوْضُوعِهِ (Alanında bugüne kadar böylesi bir eser telif edilmedi.)^[72] şeklindeki ifadelerle bu kitabın değerine atıfta bulunmaktadır.

Eser, iki cilt ve otuz bölümden oluşmaktadır. Meydânî, söz konusu eseri telif ederken incelediği meselleri alfabetik sıraya göre sunmaktadır. Dolayısıyla kitap, alfabenin ilk harfi olan hemze ile başlayıp son harfi olan yâ ile bitmektedir. Meydânî'nin toplamda incelediği mesel sayısı altı binden fazladır.^[73] Müellif, yirmi sekizinci bölüme gelene kadar meselleri harf sıralamasına göre zikretmekte, daha sonra ilgili bölümde harf esasıyla zikrettiği mesellerden sonra yine o harfin bölümünde أَفْعُلْ ism-i tafdil kalıbından gelen meselleri aktarmakta ve en sonunda da müvelled olanları zikrederek bölümü bitirmektedir. Bu mesellerin tamamında gerekli gördüğü takdirde kapalı ve garip bir kelime varsa onu tahlil edip irabını yapmakta ve daha sonra meselin ortaya çıkmasına sebep olan olayı aktarmaktadır. Meydânî yirmi dokuzuncu bölümü, olaylara değinmeksizin Eyyâmü'l-Arab'a ayırmaktadır.^[74] O, bu bölümde yüz otuz iki savaşı ismiyle aktarmakla birlikte bu savaşlara katılan kabileleri de zikretmektedir.^[75] Otuzuncu bölümü ise Hz. Peygamberin hadisleri, dört halifenin sözleri ile bazı önemli şahsiyetlerin hikmetli sözlerine tahsis etmektedir.^[76]

Zemahşerî ve Meydânî'nin mesel konusunda kaleme aldığı bu kitaplar, aralarında tenkitlerin ve sert tartışmaların ortaya çıkmasına da sebep olmuştur. Rivayete göre Zemahşerî, Meydânî'nin telif ettiği bazı kitapları,^[77] özellikle de *Mecmau'l-emsâl* eserini tenkit ederek onu kötümüşür. Zemahşerî bununla da yetinmemiş ve Meydânî'nin ismindeki "mim" harfinin başına Farsçada olumsuzluk bildiren "ne" harfini koymuştur. Böylece "ne" harfini alan isim "Nemîdânî"^[78] (نمیدانی) yani "hiçbir şey bilmeyen bir cahilsin" anlamına dönüşmüştür. Meydânî de buna karşılık Zemahşerî'nin ismindeki "mim" harfini "nun" harfine dönüştürmüştür. Bu şekilde kendisine "nun" harfi bitişen isim ise "Zenahşerî"^[79] (زَنَحْشَرِي) olmuştur. Bu harf değişimiyle anlam Farsçada "eşini satan" anlamını almıştır.^[80] Zemahşerî bunu işitince Meydânî'ye bir mektup yazarak ondan özür dilemiştir. Bunun üzerine Meydânî mektuba; "şayet sözünden geri dönersen biz de döner ve özrünü kabul ederiz."^[81] şeklinde karşılık vermiştir.

4. Tedvin Çalışmalarında Dönemsel Tasnif

Mesellerin telif edildiği dönemler kronolojik sıralandığı gibi müellif ve konu merkezli de tasnif edilmiştir. Bu eserleri telif eden müellifler arasında râvi ve kıssacılar olduğu gibi nahiv, sarf, belâgat, şiir, lügat veya garibü'l-luga konularında uzman birçok kimsenin olduğu görülmektedir. Dolayısıyla dile ve edebî konulara vukufiyetleri ileri seviyede olan birçok isim şiir kadar değerli gördükleri mesel alanında çalışmalar yapmaya gayret göstermişlerdir. Mesel derleme çalışmalarına konu olan diğer bir husus da tematik çalışmalardır. Kâsım b. Sellâm ve Hüseyin b. el-Fadl gibi bazı müellifler meselleri, belirli tema altında toplamışlardır. Örneğin İbn Sellâm في ذكر الأمثال (ذکر الأمثال) cümlesinde görüldüğü gibi işleyeceği temanın başlığını verdikten sonra - ana başlık altında da başlık açarak konu etrafındaki meselleri nakletmeye başlamaktadır.^[82]

Hüseyin b. el-Fadl ise *el-Emsâlu'l-kâmine fi'l-Kur'ân* adlı eserinde önce meseli zikretmekte daha sonra o konuyla ilgili aynı veya benzer bir ayeti delil getirilmektedir. Örneğin ölçülü ve orta yollu olma konusunda söylenen خیر الأمور أوساطها (İşlerin en hayırlısı orta yollu olanıdır.) meselini şöyle ele almaktadır:^[83] Allah'ın kitabında خیر الأمور أوساطها meseli hakkında bir şey buldun mu?

"Evet, şu dört yerde" dedi:

[81] Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ fi tabakâti'l-udebâ*, 289.

[82] Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm b. Abdillâh el-Herevî el-Bağdâdî, *el-Emsâl*, thk. Abdulmecid Katâmîş (Beyrut: Dâru'l-Me'mûn li't-Turâs, 1980), 306-314.

[83] Hüseyin b. el-Fadl, *el-Emsâlu'l-kâmine fi'l-Kur'ân*, thk. Ali Hüseyin el-Bevvâb (Riyad: Mektebetu't-Tevbe, 1992), 26-27.

- İnek hakkındaki لَا فَارِضَ وَلَا بَكْرٌ عَوَانٌ بَيْنَ ذَلِكَ^[84]
- Nafaka hakkındaki إِذَا أَنْفَقُوا لَمْ يُسْرِفُوا وَلَمْ يَقْتُرُوا وَكَانَ بَيْنَ ذَلِكَ قَوَامًا^[85]
- Namaz hakkındaki وَلَا تَجْهَرُ بِصَلَاتِكَ وَلَا تُخَافُتْ بِهَا وَاتَّبِعْ بَيْنَ ذَلِكَ سَبِيلًا^[86]
- Tasarruf hakkındaki وَلَا تَجْعَلْ يَدَكَ مَغْلُولَةً إِلَىٰ عُنُقِكَ وَلَا تَبْسُطْهَا كُلَّ الْبَسْطِ^[87]

İbnu'l-Fadl Kur'ân-ı Kerîm'den örnek verdiği bu dört ayetin söz konusu mesel ile aynı anlamda kullanıldığını göstermektedir.

Ansiklopedi veya mu'cem denilen çalışmalara gelince; Bu tarz kaynaklar genellikle alfabetik veya sistematik bir düzen içerisinde konuları işlemektedir. Örneğin Hamza el-İsfahânî'nin *ed-Dürretü'l-fâhire* ve Meydânî'nin *Mecmau'l-emsâl*'i alfabetik yöntemle telif edilmiş eserlerdir. İbnu'l-Enbârî'nin *ez-zâhir fi meânî kelimâti'n-nâs* adlı eseri ise namaz, dua, tesbih ve günlük konuşmalarında kullandığı tabir ve ifadelerin anlamlarını açıklamak amacıyla kaleme alınan^[88] ve bir nevi sözlük hüviyeti taşıyan bir çalışmadır.

Söz konusu bu dört başlık altında tasnif edilen eserlerin listesi şu şekilde verilebilir:^[89]

1. Ahbâr Râvileri ve Kıssacıların Çalışmaları

- Suhâr b. Ayyâş el-Abdî (öl. 60): *Kitâbu'l-emsâl*
- İlâka b. Kurşum el-Kilâbî (öl. 64 öncesi): *Kitâbu'l-emsâl*
- Ubeyd b. Şeriyeye el-Cürhümî (öl. 67): *Kitâbu'l-emsâl*

2. Edipler ve Dilcilerin Çalışmaları

- Ebû Amr b. Alâ (öl. 154): *Kitâbu'l-emsâl*
- Eş-Şarkî el-Kutâmî (öl. 158): *Kitâbu'l-emsâl*
- Mufaddal ed-Dabbî (öl. 170): *Emsâlu'l-Arab*
- Yûnus b. Habîb (öl. 182): *Kitâbu'l-emsâl*
- Ebû'l-Feyd Müerric es-Sedûsî (öl. 195): *Kitâbu'l-emsâl*
- Nadr b. Şümeyl (öl. 204): *Kitâbu'l-emsâl*
- Ebû Amr eş-Şeybânî (öl. 205-235): *Kitâbu'l-emsâl*
- Ebû Ubeyde (öl. 209-210): *el-Mecelle fi'l-emsâl*
- Ebû Zeyd el-Ensârî (öl. 215-216): *Kitâbu'l-emsâl*
- Ebu'l-Hasân el-Lihyânî (öl. 215): *Kitâbu'l-emsâl*
- Ebû Saîd el-Asmaî (öl. 216): *Kitâbu'l-emsâl*
- Sâ'dân b. el-Mübârek (öl. 220): *Kitâbu'l-emsâl*

3. Tema Merkezli Çalışmalar

- Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm (öl. 223-224): *Kitâbu'l-emsâl*
- İbnu'l-A'rabî (öl. 230-231): *Kitâbu'l-emsâl*
- Ebû Muhammed et-Tevvazî (öl. 233-238): *Kitâbu'l-emsâl*
- İbnu's-Sikkît (öl. 243- 244): *Kitâbu'l-emsâl*
- Muhammed b. Habîb (öl. 245): *Kitâbu'l-emsâl*
- Ebû İshâk ez-Ziyâdî (öl. 249): *Kitâbu'l-emsâl*
- Ebû İkrime ed-Dabbî (öl. 250): *Kitâbu'l-emsâl*
- El-Câhız (öl. 255): *Kitâbu'l-emsâl*

[84] O, ne yaşlı ne de körpe; ikisi arasında bir inek. Diyanet Vakfı (Erişim 1 Aralık 2024), el-Bakara 2/68.

[85] (O kullar), harcadıklarında ne israf ne de cimrilik ederler; ikisi arasında orta bir yol tutarlar. el-Furkân 25/67.

[86] Namazında yüksek sesle okuma; onda sesini fazla da kısma; ikisinin arası bir yol tut. el-İsrâ 17/110.

[87] Eli sıkı olma; büsbütün eli açık da olma. Sonra kınanır, (kaybettiklerinin) hasretini çeker durursun. el-İsrâ 17/29.

[88] Emin Işık, "Ebû Bekir İbnu'l-Enbârî" (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/24-25.

[89] Luay Hamza Abbâs, *Serdu'l-emsâl* (Dimeşk: Menşûrâtü İttihâdî'l-Kitâbî'l-Arab, 2003), 33-39.

- İbn Kuteybe ed-Dîneverî (öl. 276): *Hikemu'l-emsâl*
- Ali b. Mehdi el-İsfahânî (öl. 251-292): *Kitâbu'l-emsâl*
- El-Huseyn b. el-Fadl (öl. 282): *el-Emsâlu'l-kâmine fi'l-Kur'ân*

4. Ansiklopedik (Mu'cemler) Çalışmalar

- Mufaddal b. Seleme (öl. 291-292): *el-Fâhir fi'l-emsâl*
- Ebu'l-Abbâs Sa'leb (öl. 291): *Kitâbu'l-emsâl*
- Ebû Muhammed el-Enbârî (öl. 304/917): *Kitâbu'l-emsâl*
- Hakîm et-Tirmizî (öl. 318-320): *el-Emsâl fi'l kitâb ve's-sünne*
- Ebû Abdillâh Niftaveyh (öl. 323): *Kitâbu'l-emsâl* ve *Kitâbu emsâli'l-Kur'ân*
- Muhammed b. el-Cüneyd (öl. 300'de sonra): *Kitâbu'l-emsâl*
- Ebû Bekr İbnu'l-Enbârî (öl. 327/938): *ez-Zâhir fî meânî kelimâti'n-nâs*
- Muhammed b. Ebî Cafer el-Münzirî (öl. 329/): *ez-Ziyâdât fî emsâli Ebî Ubeyd*
- Ebû İshâk el-İstahrî (öl. 340): *Kitâbu'l-emsâl*
- İbn Semke el-Kummî (öl. 350): *Câmiu'l-emsâl*
- Er-Riyâdi (öl. 344-382)
- Hamza el-İsfahânî (öl. 351): *ed-Durretu'l-fâhire fi'l-emsâli's-sâire*
- Ebû Ali el-Kali (öl. 356): *Kitâbu ef'alu*
- Zeyd b. Rifâa (öl. 373): *Kitâbu'l-emsâl*
- Ebu Ahmed el-Askerî (öl. 383): *el-Hikem ve'l-emsâl*
- El-Huseyn b. Muhammed b. Cafer er-Rifkî (öl. 388): *Kitâbu'l-emsâl*
- Ebû Hilâl el-Askerî (öl. 395): *Cemheretu'l-emsâl*
- Ebu'n-Nedâ el-Ğundicânî (öl. ?)
- Ebu Bekr el-Havârizmî (öl. 375-395): *Kitâbu'l-emsâl*
- Hâkim en-Nisâbûrî (öl. 406): *Emsâlu'l-Kur'ân*
- Muhammed b. el-Huseyn es-Sulemî (öl. 412): *Kitâbu emsâli'l-Kur'ân*
- Ebû Mansûr es-Seâlibî (öl. 429): *el-Ferâid ve'l-kalâid*
- Ali b. el-Hasan el-Hindu (öl. 406-421): *Kitâbu'l-emsâl*
- Ali b. el-Fazl e-Telekânî (öl. 421): *Risâletu'l-emsâl*
- Ebul Fazl el-Mikâlî (öl. 436): *Kitâbu'l-emsâl*
- Ali b. Muhammed el-Mâverdî (öl. 450): *Emsâlu'l-Kur'ân*
- El-Hasan b. Abdurrahman el-Kudâî (öl. 454): *el-Emsâlu'l-kâmine fi'l Kur'ân*
- El-Vâhidî (öl. 468): *el-Vasît fi'l-emsâl*
- Ebû Ubeyd el-Bekrî'nin (öl. 487) *Faslu'l-makâl fî şerhi Kitabu'l-emsâl*
- Ebu'l-Fazl el-Meydânî (öl. 518): *Mecmau'l-emsâl*
- Zemahşerî (öl. 538): *el-Mustaksâ fî emsâli'l-Arab*
- İbnu'l Cevzî (öl. 597): *Kitâbu'l-emsâl*^[90]

Sonuç

Yapılan incelemede Arap edebiyatında ilk mesel çalışmalarının Emevîler döneminde başladığı görülmektedir. Bununla beraber Câhiliye devrinde mesellerin yazıldığına dair rivayetler de vardır. Özellikle Lokmân-ı Hekîm ve Eksem b. Sayfî'nin mesel halindeki sözlerinin yazılı olduğu sahi-feler mesellerin bu dönemde kayda geçirilmeye başladığını göstermektedir. Ancak söz konusu sahifelerin günümüze ulaşamaması onların nitelik ve niceliği hakkında yorum yapmamıza engel

[90] Hicri 2. asırdan itibaren başlayan mesel çalışmalarının tümünü kapsayan listelerin yer aldığı kaynaklar için bk. Sellheim, *el-Emsâlu'l-Arabiyyetu'l-kadîme*, 223-225; Tefîk, *el-Emsâlu'l-Arabiyye ve'l-asru'l-câhilî (dirâse tahlîliyye)*, 56-57; Katâmiş, *el-Emsâlu'l-Arabiyye dirâse târîhiyye tahlîliyye*, 121-122; Ebu'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed el-Vâhidî, *el-vasît fi'l-emsâl*, thk. Afîf Muhammed Abdurrahman (Kuveyt: Muessesetu Dâru'l-Kutubi's-Sekâfiyye, 1975), 17-19.

teşkil etmektedir. Dolayısıyla mesellerin Câhiliye Arapları arasında şifahi olarak nakledildiği ancak yazılı kültürün yaygın olmaması nedeniyle kayda geçirilmediği mutlak bir sonuçtur. Bu yüzden gerçek anlamında ilk telifleri Emevî dönemiyle başlatmak isabetli görülmektedir. Her ne kadar bu dönemde eser telif eden Suhâr b. Ayyâş, Ubeyd b. Şeriyye ve İlâka b. Kürşüm gibi müelliflerin kitapları bize ulaşmasa da Ebû Ubeyd, Yâkût el-Hamevî, Meydânî ve İbnu'n-Nedîm gibi müelliflerin, mesel kaynakları arasında bu isimleri zikretmeleri söz konusu eserlerin varlığını ispat eder niteliktedir.

Abbâsî dönemine gelindiğinde mesel araştırmalarının hız kazandığı Basra, Kufe ve Bağdat gibi merkezlerde dilciler ve ahbar uzmanlarının bu çalışmaların başını çektiği görülmektedir. Ebû Amr b. Alâ bu dönemde eser telif eden ilk isim olsa da kitabı günümüze ulaşmamıştır. Bu dönemin ve hatta Arap mesel tarihinin elimize ulaşan ilk örneği Mufaddal ed-Dabbî'nin *Kitâbu Emsâli'l-Arab* adlı kitabıdır. Mesel çalışmaların yoğunluğu Hicrî 5. asrın sonlarına kadar devam etmiştir. Bu dönemde Meydânî'nin yazdığı *Mecmau'l-emsâl* ile mesel literatüründe bir zirve oluşmuştur. Eser üzerine, telif edildiği dönemden itibaren gerek Arap gerekse de Türk ve Batı edebiyatında geniş şerhler ve muhtasarlar yazılmıştır. Bu yüzden mesel tarihini Meydânî öncesi ve Meydânî sonrası şeklinde iki döneme ayırmamız mümkündür. Meydânî sonrasında müstakil çalışmaların yapılmadığını söylemek doğru bir netice olmamakla beraber Arap, Türk ve Batı akademisinde *Mecmau'l-emsâl* üzerinde daha fazla çalışma yapıldığını söyleyebiliriz. Dolayısıyla söz konusu bu araştırma Hicrî 6. asır ve sonrası ile Modern Dönem mesel literatürü çalışmalarına da imkân sağlamaktadır. Bu dönemden sonraki eserlerin klasik dönemden ne kadar etkilendikleri ve ne gibi farklar ortaya koydukları yapılacak olan incelemenin temel sorusunu teşkil edecektir.

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz; Câhiliye ve Emevîler dönemindeki mesel teliflerinin birçoğu kaybolmuştur. Benzer durum Abbâsîler döneminde de görülmüş ancak eserlerin kahir ekseriyeti günümüze ulaşmıştır. Müstakil mesel telifleri Meydânî dönemine kadar sürmüş, Meydânî sonrası dönemde bu telifler az da olsa devam etmekle beraber daha çok önceki dönem eserlerine odaklanmıştır.

Kaynakça

- Abbâs, Luay Hamza. *Serdu'l-emsâl*. Dimeşk: Menşûrâtu İttihâdi'l-Kitâbi'l-Arab, 2003.
- Âbidîn, Abdulmecîd. *el-Emsâl fi'n-nesri'l-Arabiyyi'l-kadîm*. Mısır: Mektebetu Mısriyye, 1. Basım, ts.
- Adenî, Ebû Muhammed Abdullah et-Tayyib b. Abdillâh b. Ahmed Bâ Mahreme el-Yemenî. *Kilâdetu'n-nahr fi vefeyâti a'yâni'd-dehr*. nşr. Bû Cum'a Mukrî - Hâlid Zevârî. 6 Cilt. Cidde: Daru'l-Minhâc, 1. Basım, 2008.
- Arslan, Ahmet Turan. "Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl el-Askerî". 3/489-490. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Bekrî, Ebû Ubeyd. *Faslu'l-makâl fi şerhi Kitâbi'l-emsâl*. thk. İhsân Abbâs - Abdulmecîd Âbidîn. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1971.
- Cemâluddîn el-Mizzî, Ebû'l-Haccâc Yûsuf b. Abdirrahmân b. Yûsuf el-Kelbî. *Tehzîbu'l-kemâl fi es-mâi'r-ricâl*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 35 Cilt. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1400/1980.
- Cevziyye, Şemsuddîn İbn Kayyim. *el-Emsâl fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. thk. Said Muhammed Nemir el-Hatîb. Beyrut: Daru'l-Marife, 1. Basım, 1981
- Cevâd Ali, *el-Mufassâl fi târihi'l-Arab kable'l-İslâm*. b.y.: y.y., 2001.
- Çubukcu, Asri. "Eksem b. Sayfî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/550-551. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Dayf, Şevki. *Târihu'l-edebi'l-Arabî*. 10 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Maârif, 1. Basım, 1995.
- Delcî, Şihâbuddîn Ahmed b. Ali b. Abdillâh. *el-Felâke ve'l-Meflûkûn*. Ürdün: Matbaatu's-Şa'b, 1993.
- Dîneverî, Ebû Muhammed Abdullâh b. Muslim b. Kuteybe. *el-Envâ fi Mevâsimi'l Arab*, 2009.
- Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm b. Abdillâh el-Herevî el-Bağdâdî. *el-Emsâl*. thk. Abdulmecid Katâmiş. b.y.: y.y., 1400/1980.
- Ebû Ali, Muhammed Tevfik. *el-Emsâlu'l-Arabiyye ve'l-asru'l-câhilî (dirâse tahlîliyye)*. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1. Basım, 1988.
- Emîn, Ahmed. *Fecru'l-İslâm*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1969.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher. *Tehzîbu'l-luğa*. thk. Muhammed İvaz Mur'ib. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 2001.
- el-Huseyn b. el-Fadl. *el-Emsâlu'l-kâmine fi'l-Kur'ân*. thk. Ali Huseyn el-Bevvâb. Riyad: Mektebetu't-Tevbe, 1992.
- Enbârî, Ebu'l-Berakât Kemâluddîn Abdurrahmân İbn Muhamed. *Nuzhetu'l-elibbâ fi tabakâti'l-udebâ*. thk. İbrâhîm es-Sâmerrâi. Ürdün: Mektebetu'l-Menâr, 3. Basım, 1985.
- Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbuddîn Yâkût b. Abdillâh. *Mu'cemu'l-udebâ*. thk. İhsân Abbâs. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1. Basım, 1993.
- Hânsârî, Muhammed Bâkır b. Zeynilâbidîn b. Cafer el-Müsevî. *Ravzâtu'l-cennât fi ahvâli'l-ulemâ ve's-sâdat*. 8 Cilt. Kum: Mektebetu'l-İsmâiliyân, ts.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. *Târihu Bağdâd*. thk. Beşâr Avvâd Ma'rûf. 16 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1422/2002.
- Herevî, Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm b. Miskîn. *Kitâbu'l-emsâl*. thk. Abdulmecîd Katâmiş. Dimeşk - Beyrut: Dâru'l-Me'mûn li't-Turâs, 1. Basım, 1980.

- Houtsma, Martijn Theodoor vd. *Mûcezu dâireti'l-maârifî'l-İslâmiyye*. ed. İbrâhîm Zekî Hûrşîd vd. 33 Cilt. Birleşik Arap Emirlikleri: Merkezu's-Şârikati li'l-İbdâi'l-Fikrî, 1. Basım, 1998.
- İşık, Emin. "Ebû Bekir İbnu'l-Enbârî". 21/24-26. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- İbn Abdi Rabbih, Ebû Amr Ahmed b. Muhammed. *el-İkdu'l-ferîd*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1404/1983.
- İbn Hallikân, Ebu'l-Abbâs Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr. *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*. thk. İhsân Abbâs. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, 1978.
- İbn Dureyd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen el-Ezdî. *Cemheretu'l-luğa*, thk. Remzî Munîr Ba'lebekkî. Beyrut: Dâru'l-İlim li'l-Melâyîn, 1987.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Muhammed b. Mukerrem b. Ali Cemâluddîn, *Lisânu'l-Arab*. Beyrut: Dâru Sâdir, 1993.
- İbnu'l-Mukaffa, Ebû Muhammed Abdullah. *el-Edebu's-sağîr*. thk. Vâil b. Hâfız b. Halef. İskenderiye: y.y., ts.
- İbnu'n-Nedîm, Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshâk b. Muhammed el-Verrâk el-Bağdâdî. *el-Fihrist*. thk. Eymen Fuâd Seyyid. Londra: Muessesetu'l-Furkân li't-Turâsi'l-İslâmî, 2. Basım, 2014.
- İbnu's-Sâî, Ebû Tâlib Tâcuddîn Alî b. Enceb b. Osmân el-Hâzin el-Bağdâdî. *ed-Durru's-semîn fî es-mâi'l-musannifîn*. thk. Muhamed Saîd Haneşî - Ahmed Şevkî Benbîn. Tunus: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1. Basım, 2009.
- İsfahânî, Hamza b. el-Hasen. *ed-Durretul'l-fâhire fî'l-emsâli's-sâire*. thk. Abdulmecîd Katâmiş. 2 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Maârif, 3. Basım, 2007.
- İskenderî, Ahmed - İnânî, Mustafa. *el-Vasît fî'l-edebi'l-Arabî ve târîhihî*. Kahire: Matbaatu'l-Meârif, 5. Basım, 1925.
- Katâmiş, Abdulmecîd. *el-Emsâlu'l-Arabiyye dirâse târîhiyye tahlîliyye*. Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1988.
- Katip Çelebi, Mustafa b. Abdullah Hacı Halife. *Sullemu'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*. ed. Muhammed b. Abdülkâdir el-Arnaût. 6 Cilt. İstanbul: Merkezu'l-Ebhâsi't-Târîh ve'l-Funûn ve's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, 2010.
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemu'l-muellifîn*. 15 Cilt. Beyrut: Mektebetu'l-Musennâ-Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1. Basım, 1957.
- Kiftî, Ebu'l-Hasen Cemâluddîn Alî b. Yûsuf b. İbrâhîm b. Abdilvâhid. *İnbâhu'r-ruvât alâ enbâhi'n-nuhât*. 4 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1. Basım, 1986.
- Meydânî, Ebu'l-Fazl Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm. *Mecmau'l-emsâl*. 2 Cilt. Kum: Muessesetu't-Tab ve'n-Neşr et-Tâbia li'l-Âsitâne'ti'r-Radviyyeti'l-Mukaddese, 1366.
- Meydânî, Ebu'l-Fazl Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm. *Mecmau'l-emsâl*. thk. Naîm Hüseyin Zarzûr. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 3. Basım, 2010.
- Nuveyrî, Ebu'l-Abbâs Şihâbuddîn Ahmed b. Abdilvehhâb b. Muhammed. *Nihâyetu'l-ereb fî funûni'l-edeb*. thk. Hasan Nûreddîn. 33 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Basım, ts.
- Poyraz, Mevlüt. "Süveyd b. Sâmit'in Hayatı ve Kişiliği" 5/2 (2022). Artvin Çoruh Üniversitesi İlahiyat Araştırmaları Dergisi. 43-62.
- Safedî, Ebu's-Safâ Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. thk. Ahmed el-Arnaût - Türkî Mustafa. 29 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1. Basım, 2000.
- Sâlihî, Ebu'l-Felâh Abdulhay b. Ahmed b. Muhammed. *Şezerâtu'z-zeheb fî ahhâri men zeheb*. thk. Mahmûd el-Arnaût. 10 Cilt. Dimeşk - Beyrut: Dâru İbni Kesîr, 1. Basım, 1993.

- Sezgin, Fuat. *Târîhu't-turâsi'l-Arabî*. çev. Arefe Mustafa vd. 10 Cilt. Riyad: Câmiatu'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1988.
- Sellheim, Rudolf. *el-Emsâlu'l-Arabiyetül-kadîme*. çev. Ramazan Abdüttevâb. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1. Basım, 1971.
- Suyûtî, Ebu'l-Fazl Celâluddîn Abdurrahmân. *Buğyetu'l-vuât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuhât*. thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm. 2 Cilt. Kâhire: Matbaatu İsa el-Bâbî el-Halebî, 1. Basım, 1965.
- Uzun, Tacettin. "Arap Dilinde Meseller (Atasözleri)". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/11 (01 HaZîran 2003), 155-169.
- Vâhidî, Ebu'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed. *el-vasît fi'l-emsâl*. thk. Afif Muhammed Abdurrahman. Kuveyt: Muessesetu Dâru'l-Kutubi's-Sekâfiyye, 1975.
- Yâfiî, Ebû Muhammed Affuddîn Abdullah b. Es'ad b. Alî b. Suleymân. *Mir'âtu'l-cenân ve ibretu'l-yakzân fî ma'rifeti ma yu'teberu min havâdisi'z-zamân*. thk. Halîl el-Mansûr. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1997.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*. 30 Cilt. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1. Basım, 1988.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtu'l-meşâhiri ve'l-a'lâm*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 17 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1. Basım, 2003.
- Zirikî, Ebû Gays Muhammed Hayruddîn. *el-A'lâm*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 15. Basım, 2002.